

APŽVALGA

Mokslo etosas

Pasiklausinęs įvairių diplomuotų žmonių, tarp kurių buvo ir laipsniuotų, ir profesorių, ar jie yra ką nors girdėję apie mokslo etosą, greit paaiškėja, kad šita sąvoka jų dažniausiai girdima pirmą kartą arba jiems yra labai neaiški. Ne vienam atrodo, kad tai tik kitas, naujesnis ir lyg „gudresnis“ žodis mokslininko moralei apibūdinti. Iš tikrųjų yra kitaip. Vakarų kultūroje etosas suprantamas ne kaip paskiro asmens moralė, o kaip mokslininkų bendrijos apskritai ar kurios nors jų grupės elgesio normos, kurias sąlygoja jų nuostatos ir mąstymo ypatumai. Tos normos, dažnai suvokiamos tik intuityviai, yra nerašytas, iš tradicijos einantis ir jos palaikomas elgesio kodeksas. Jį gvildena mokslo filosofai ir sociologai. Pradininkas čia buvo amerikiečių sociologas Robertas Kingas Mertonas.

Lietuva neturi senos ir nenutrūkstamos mokslininkų tyrinėjimų tradicijos ir beveik neturi mokslo filosofų ir sociologų, kurie galėtų tą tradiciją vertinti ir prižiūrėti. Jau vien dėl to pats laikas apie mokslo etosą prabilti viešai. Tai daryti ypač skatina ne visai normali padėtis kai kuriuose mokslo kolektyvuose, kur pasitaiko apkalbų pataikavimo, „savųjų“ gynimo, nesveikų ambicijų, karjerizmo ir kitų panašių dalykų, visai nesuderinamų su mokslo etoso reikalavimais.

Kad mokslas galėtų plėtotis ir kad mokslininkai pasiektų svarių rezultatų, reikia daugelio dalykų. Visų pirma reikia talentingų ir mokslui atsidavusių žmonių (o toks kaip tik ir yra A. Girdenis), o ne visokių veržių vidutinybių, kurie neretai veikia kaip tik pažeidimai mokslo etoso normas, jas patylomis apeidami ar net įžūliai viešai demonstruodami. Antra, reikia gero informacinio ir techninio mokslo aprūpinimo, nes be to mūsų laikais nieko labai nauja ir gera paprasčiausiai neįmanoma padaryti. Bet ir talentai, ir geras aprūpinimas dar neužtikrina mokslininkų tyrinėjimų sėkmės. Reikia, kad mokslininkai laikytųsi ir gana griežtų mokslo etoso imperatyvų.

Juk kas iš to, kai paaiškėja, kad kuris nors talentingas mokslininkas yra nesąžiningas, – pavyzdžiui, pagražina pirminius duomenis arba nutyli nepatogius argumentus?

R. Mertonas nustatė keturis svarbius mokslo etoso reikalavimus. Svarbiausias iš jų yra *universalizmas*. Šį principą pripažįstantys mokslininkai savo tyrimuose ir vertindami kolegų darbus negali vadovautis asmeniškėmis simpatijomis ar antipatijomis. Jie privalo vadovautis tik bendrais faktų tikrumo ir dėsnių pagrįstumo kriterijais. Skirtinguose moksluose tie kriterijai nėra tokie patys. Be to, jie priklauso ir nuo istorinių sąlygų: kas buvo mokslieška XIX a. pabaigoje, gali būti jau pasenę dabar. Trumpai kalbant, veikdami kaip mokslininkai, o ne kaip sutuoktiniai, bičiuliai ar sporto aistruoliai, kitų nelaikome nei draugais, nei priešais. Kas šito nesuvokia ar suvokdamas nepajėgia to laikytis, turi imtis kitokios veiklos, nes *moksle jam neturi būti vietos*. Tikrai atitinkanti etosą mokslininkų laikysena leidžia įveikti ne tik asmeniškus nesutarimus, bet ir šalina skirtumus tarp atskirų mokslo mokyklų, naikina neetišką jų rungimąsi ir, be to, leidžia įveikti ankstesnės tradicijos ribotumą.

Antrasis R. Mertonso iškeltas imperatyvas yra *kolektyviškumas*. Jis suprantamas taip: mokslinės veiklos rezultatai yra mokslininkų bendrijos savastis, turtas. Galima pridurti, kad netiesiogiai jie yra visos visuomenės savastis, nes panaudojami mokant, gaminant, administruojant ir t.t. Šia prasme atskirų asmenų, net pačių talentingiausių, indėlis į tą savastį yra griežtai ribotas. Prie tos savasties kūrimo prisideda ne tik laipsniuotieji, nes mokslinė tiesa nėra pagrindinėjama laipsnių turėjimu, bet ir laborantai, bibliotekininkai, redaktoriai, leidėjai ir daug kitų asmenų. Publikuojamas savo darbus, mokslininkas tuo pačiu pateikia juos visų pritarimui ar kritikai ir už tai pelno prestižą arba jo nepelno. Beje, kolektyviškumo principas nepažeidžia autorinių teisių ir nepateisina plagijavimo.

Trečiasis normatyvinis principas yra *nesuinteresuotumas, nesavanaudiškumas*. Tai reiškia, kad mokslininkas turi būti psichologiškai pasirengęs sutikti su bet kokiais gerai patikrintais faktais ir tvirtai pagrįstais teiginiais, kai tik paaiškėja, kad jie prieštarauja ankstesniems moksliniams jo paties įsitikinimams. Kitaip sakant, mokslininkas turi būti pajėgus *visą laiką keistis*. Kai to nėra, jis anksčiau ar vėliau tampa dogmatiku ir atsiduria mokslo vieškelio pakraštyje.

Paskutiniuoju imperatyvu R. Mertonas laiko *organizuotą skepticizmą*. Tai reiškia, kad mokslininkas turi būti *maksimaliai kritiškas* savo darbų atžvilgiu. Kartu jis turi *dalyvauti racionaliai kritikuodamas* kitų darbus savo kompetencijos ribose. Mokslininkas, jei tik gali, neturi nusifaliuoti nuo kritikos, nes jos tikslas sutampa su pastoviu mokslininkų siekiu tobulinti mokslą tikslinant jo teiginius ir pan. Kaip jau minėta, kritika jokių būdu neturi peraugti į asmeniškus, turi robotiškiems moksliniais argumentais, o jie, kaip žinoma, yra ne skaičiuojami, o sveriami.

Kiekvienas žymus nukrypimas nuo mokslo etoso principų veda į mokslininkų bendrijos degradavimą, nedidelę gaunamų rezultatų vertę, skatina visokių pseudoteorijų ir pseudomokslų atsiradimą (to, rodos, dabar turime apščiui).

Savo tyrinėjimus R. Mertonas pradėjo senokai – ketvirtajame mūsų amžiaus dešimtmetyje. Sociologinis jo žvilgsnis į mokslą sužadino gyvą susidomėjimą šita beveik nauja sritimi. Buvo teikiamos įvairios papildomos normos: originalumas, emocinis neutralumas, intelektualinis kuklumas, nepriklausomumas ir kitos. Į daugumą jų galima žiūrėti kaip į jau minėtų principų detalizavimą. Tik *originalumą* verta aptarti papildomai. Be jo mokslas galėtų egzistuoti, kaip jau yra buvę Bizantijoje, išlaikiusioje nemažą graikų paveldą, bet tradicija būtų tik saugoma ir vis atgaminama. Reikia gerai suprasti, kad originalumas gali būti ne tik tiesos, bet ir labai skaudžios *klaidos*, kurių ne vieną rastume netolimoje mūsų praeityje, ypač kalbos istorikų darbuose. Originalumas mokslo srityje skiriasi nuo originalumo mene, kur dabar neretai verčiamasi per galvą, kad tik kas nors sakytų, kad esi originalus. Originalumas moksle

vertinamas pagal priimtus metodologinius reikalavimus arba gali būti nukreiptas į metodų kritiką, jų pakeitimą kitais.

Svarstant mokslo etoso klausimus paaiškėjo, kad ir demokratinėse visuomenėse būna priežasčių, pažeidžiančių Mertonso suformuluotus principus. Pavyzdžiui, tai būna etoso normas pažeidžiantis *varžymasis* dėl atradimo prioriteto, esamą skatinimų ir apdovanojimų sistema, nes kartais paskatinami ar apdovanojimų susilaukia anaipol ne vertėdaviai, o tie, kurie moka kitiems save „pristatyti“ ar prirašo daug lapų. Etosą pažeidžia ir mokslo rezultatų *įslaptinimas* gamybos ir karybos srityse. Priežastys, pažeidžiančios mokslo etosą, sukuria savas „kontornormas“. Prie tokių neigiamų normų priklauso *partikuliarizmas*, kai mokslininkas ar jų grupė mėgina užsi-grobiti, „privatizuoti“ kurią nors temą – „ko čia dabar brauniesi į mano daržą?“. Čia priklauso ir mokslo žinių *slėpimas*, kai mintyse tariama taip: „aš žinau, kur tai rasti, bet tau (ar jums) to nesakysiu“. Priklauso ir kitų asmenų darbų *ignoravimas*, kai laikomasi nuostatos „tu man paprasčiausiai neegzistuoji“. Ypač pavojingas yra *organizuotas dogmatizmas*, kai kokia nors grupė ar visas mokslinis kurios nors mokslo įstaigos kolektyvas pradeda ginti kokias nors pozicijas tik dėl to, kad tai yra „savi žmonės“. Visko čia neįmanoma suminėti, bet manau, kad tokių ar panašių reiškinį Lietuvoje, dar galutinai neatsitračiusioje sovietinio mentaliteto, tebesama. Kai susiduriame su tokiais atvejais, visai ne retoriška kelti klausimą, ar tokių mūsų reikia Europai, į kurią skelbiamės eina? Su etoso pažeidimais mokslo kolektyvuose reikia grumtis visu vyrišku ryžtingumu, nebent net nukentėti. Tik kai to nėra, ginami (ir „apgunami“) habilitaciniai darbai, neverti šio vardo. Kad mokslo visuomenė galėtų geriau susipažinti su mokslo etosu, vertikant reikėtų išsiversti ir išleisti lietuviškai R. Mertonso „Sociology of Science“ (New York, 1973) arba mokslo etosui skirtų darbų antologiją. Tada galėtume daug dalykiškiau kalbėti apie mokslo etoso pažeidimus vienu ar kitu konkrečiu atveju. O kalbėti reikia!

Vladas Žužys

Vilniaus universitetas
Kauno humanitarinis fakultetas

Įteiktas
1997 m. gruodžio mėn.